

Пагута Т. І., к.пед.н., доцент (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

РОЛЬ ЗАСОБІВ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ У РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

Анотація. У статті досліджено проблему використання різних засобів з метою естетичного виховання молодших школярів. Визначено, що початкова ланка освіти покликана сформувати в учнів цілісне світосприймання і світовідчуття, забезпечити розвиток естетичних ідеалів і смаків, почуття відповідальності за збереження культурних надбань суспільства. Обґрунтовано вплив засобів мистецтва на естетичний розвиток молодшого школяра. Показано, що могутнім засобом естетичного виховання молодших школярів є краса природнього середовища.

Ключові слова: естетичне виховання, молодші школярі, засоби, природа, мистецтво

Аннотация. В статье исследована проблема использования различных средств для эстетического воспитания младших школьников. Определено, что начальное звено образования призвана сформировать у учащихся целостное мировосприятие и мироощущение, обеспечит развитие эстетических идеалов и вкусов, чувство ответственности за сохранение культурного достояния общества. Обосновано влияние средств искусства на эстетическое развитие младшего школьника. Показано, что мощным средством эстетического воспитания младших школьников является красота природной среды.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, младшие школьники, средства, природа, искусство

Annotation. This article deals with the problem of using various means for the purpose of the junior pupils' aesthetic education. It is noted that the initial link of education is intended to form complete worldview and attitude of the pupils, to ensure development of aesthetic ideals and tastes, a sense of responsibility for preserving the cultural achievements of society. The influence of the means of art on the junior pupil's aesthetic development is well-grounded. It is revealed that the powerful means of the junior pupils' aesthetic education is the beauty of natural environment. The personality's aesthetic development has played and plays an important role in the person's life at any stage of its formation. It requires availability of specially organized pedagogical influence on the individual's feelings and consciousness through the leading forms of its

communication and activity. Surrounding world is constantly changing. New achievements in various fields faced by a person encourage it to develop in various directions, in particular, and aesthetically. A special role in aesthetic development belongs to elementary school where foundation of its preparation for life is laid, intellectual, spiritual and physical formation of the personality is provided. The junior pupils are attracted to art at elementary school and their involvement in music and artistic and creative activity is realized there. Primary school age – is the most favorable period for the comprehensive development of the personality. The reason for the low level of the elementary school pupils' aesthetic development one can consider not the peculiarities of their development, but ineffective methods of the teachers' work. In order to form purposefully the pupil's aesthetic culture, the teacher must clearly understand this culture, which psychological and pedagogical processes are based in it and how these factors affect the child.

Keywords: *aesthetic education, younger schoolchildren, means, nature, art.*

Естетичне виховання відноситься до тих проблем, від вирішення яких багато в чому залежить подальший розвиток людської культури. У другій половині ХХ століття проблема естетичного виховання розглядається багатьма дослідниками по-новому: загострюється гуманістична спрямованість проблеми у зв'язку з глобальним завданням збереження та розвитку культури. У сучасному суспільстві надзвичайно гостро постало питання надання нового статусу завданню формування особистості і перш за все її естетичному вихованню, яке сприяє зародженню, укріпленню та розвитку естетичних, етичних, художніх цінностей та мотивації у кожної людини.

Теоретичні основи естетичного виховання молоді розробляли відомі дослідники естетики О. Буров, Ю. Боров, Л. Столович, М. Каган, А. Зись, Л. Печко, О. Горшилова, В. Разумний, М. Кіященко, М. Лейзеров та ін.

Психологічні аспекти естетичного виховання відображені в роботах В. Андреева, І. Беха, П. Блонського, М. Боришевського, Л. Виготського, О. Леонтьєва, С. Максименка, Б. Теплова, Ж. Юзвак, П. Якобсона та ін.

Значний інтерес для нашого дослідження мають доробки Н. Анищенко, Є. Антонович, Т. Голінської, А. Дмитрієвої, С. Дегтярьової, Ю. Калягіна, Б. Неменського, Г. Тарасенко, Г. Шевченко та ін. учених, які розглядають питання інтеграції мистецтв в естетичному розвитку школярів.

Взаємовплив мистецтв у межах реалізації теорії розвивального навчання відображено в працях К. Крутецького, Ю. Протопопова, Ю. Полуянова, Л. Рилової, Ю. Фохт-Бабушкіна.

Багато уваги естетичному вихованню засобами природи приділяється сучасними зарубіжними вченими. Провідні спеціалісти в цій галузі – С. Доббе (С. Dobbe), Е. Ейзнер (Е. Eisner), Х. Гарднер (Н. Gardner), Т. Монро (Т. Munro), В. Ланьєр (V. Lanier), В. Лоуенфельд (V. Lowenfeld).

Великого значення вихованню молодших школярів засобами природи надавали педагоги С. Русова, К. Ушинський, В. Сухомлинський, О. Захаренко.

Мета нашої статті – розкрити вплив засобів естетичного виховання на розвиток особистості молодшого школяра.

Засобами естетичного виховання, що формують естетичну свідомість школяра, є відібрані педагогом і спеціально організовані для виховання дітей предмети і явища навколишньої дійсності. До них належать: твори мистецтва, природа, естетика побуту і самостійна художня діяльність учнів.

Одним із засобів естетичного розвитку є мистецтво, особливістю якого є універсальність впливу на особистість по всім напрямкам. Мистецтво виховує в дітях не лише потребу художньої насолоди, а й здатність творчого ставлення до всіх природних та суспільних явищ.

Мистецтво – одна із форм суспільної свідомості, форма людської діяльності, за допомогою якої особистість відображає об'єктивну реальність. Мистецтво пізнає дійсність за допомогою художніх образів.

Мистецтво являє собою не просто художнє відображення життя, але і найбільш цілеспрямовану і реалізовану форму естетичного відношення до дійсності [6, с. 33].

Згідно Концепції національного виховання, одним із основних завдань загальноосвітньої школи, є «формування основ естетичної культури, розвиток естетичного досвіду особистості, її художніх здібностей; оволодіння цінностями і знаннями в галузі світового і народного мистецтва, музики, архітектури, усної народної творчості, національної пісенної і танцювальної культури, побуту, ремесел, гри; розвиток почуття прекрасного, формування здатності розуміти і цінувати твори мистецтва, пам'ятки історії, красу і багатство природи; здібність до творчої діяльності в різних видах мистецтва» [5, с. 141].

Особлива роль в естетичному розвитку належить початковій школі, де закладається фундамент підготовки до життя, забезпечується інтелектуальне, духовне й фізичне становлення особистості. У початковій школі пробуджується в дітей інтерес до мистецтва, відбувається залучення до музики та художньо–творчої діяльності. Початкова ланка освіти покликана сформувати в учнів цілісне світосприймання і світовідчуття, забезпечити розвиток естетичних ідеалів і смаків, почуття відповідальності за збереження культурних надбань суспільства.

Молодший шкільний вік у дітей - це найбільш сприятливий період для всебічного розвитку особистості. Будь-які намагання естетичного виховання у старших класах не можуть компенсувати того, що втрачено у початкових класах. Причиною низького рівня естетичного розвитку у дітей початкових класів можна вважати не особливості їх розвитку, а малоефективні методи роботи педагогів. Для того, щоб цілеспрямовано формувати естетичну культуру школяра, учитель повинен чітко усвідомлювати, з чого складається

ця культура, які психологічні і педагогічні процеси покладені в її основу і як ці фактори впливають на дитину.

Існує декілька видів мистецтва: література, музика, зображувальне мистецтво, театр, кіно, хореографія, архітектура та інші. Специфіка кожного виду мистецтва в тому, що художній образ створюється особливими, специфічними художніми засобами і матеріалами: словом, звуком, рухом, фарбами, різними природними матеріалам. Кожен вид мистецтва своїми специфічними засобами здатен породити надто виразний художній образ, який не потребує допоміжних засобів. Разом з тим різні види мистецтва взаємодіють, посилюючи загальну естетичну дію на людину [7, с. 103].

Розглянемо вплив кожного із видів мистецтва на естетичний розвиток молодших школярів.

Художня література – це мистецтво слова. Воно естетично відображає світ у художньому слові. Художня література порівняно з іншими видами мистецтва найбільш повно і всебічно відображає дійсність. Читаючи художню літературу, учні початкових класів пізнають красу рідного слова, специфіку художньої мови. Читаючи літературні твори, учні пізнають процес розвитку мистецтва слова, свою історію, красу людських взаємин, у них виникає естетичне ставлення до літературних героїв, природи, науки, суспільних процесів, прагнення наслідувати їх. Слово вчителя допомагає учням правильно сприймати твір, відчутти силу і красу його образів, зрозуміти естетичні погляди нашого народу. Використовуючи епітети, метафори, порівняння, уособлення тощо, автори художніх творів створюють живу картину дійсності.

На уроках читання діти аналізують художній твір. Аналіз літературного твору – невід’ємна частина цілісного пізнання, що базується на знанні тексту, загального характеру творчості письменника, розуміння спільних закономірностей літературної творчості. Творчий аналіз – засіб формування в дитини цілісного образного, емоційного, ідейного естетичного уявлення про прочитаний твір.

Джерелом естетичної дії літературного твору є його художність. Як зазначав В. Белінський, художній твір повинен представляти собою єдність історичного і естетичного. Естетичність твору полягає в майстерності автора за допомогою виразних засобів показати красу природи, людських відносин тощо.

Музика – вид мистецтва, який відтворюючи дійсність, впливає на людину завдяки звуковим комплексам, що побудовані особливим чином. Музика в системі мистецтв займає особливе місце завдяки безпосередньому комплексному впливу на людину. Дослідження показують, що музика впливає і на психіку, і на фізіологію людини, що вона може здійснювати заспокійливий та збудливий ефект, викликати різноманітні емоції. У зв’язку з цим в системі естетичного виховання музика має велику роль в

розвитку загальних психічних властивостей, у вихованні емоційної чутливості, морально-естетичних ідеалів особистості, особливо у дітей.

«Музика – це мова почуттів, – писав В. О. Сухомлинський. Пізнання світу почуттів неможливе без розуміння й переживання музики, без глибокої духовної потреби слухати музику й діставати насолоду від неї. Без музики важко переконати людину, яка вступає в світ, у тому, що людина прекрасна, а це переконання по суті, є основою емоційної, естетичної, моральної культури [9, с. 553].

В.О. Сухомлинський казав, що «музика й співи в школах – не тільки навчальний предмет, а й могутній засіб виховання, який міг надати емоційного й естетичного забарвлення всьому духовному життю людини».

Уроки музики поєднуються із заняттями в гуртках художньої самодіяльності в процесі позакласної та позашкільної роботи. Все це веде до розвитку цілеспрямованого сприйняття учнями музичних творів, розуміння й естетичної оцінки ними музичного образу. Система знань, умінь і навичок в учнів активізує музичні асоціації, сприяє осмисленому сприйманню музичних творів.

У процесі ознайомлення дітей із музичним мистецтвом потрібно приділяти особливу увагу розвитку у молодших школярів сприйманню й оцінці музичних творів, формуванню естетичного відношення.

Автори посібника «Основи естетичного виховання» зазначають, що одним із основних завдань музичного виховання є формування інтересу і любові до музики, до такого спілкування з нею, яке буде сприяти естетичній насолоді музикою, до розуміння її змісту [8, с. 48].

Навчальна програма в початкових класах передбачає вивчення музичної грамоти, формування музичних умінь, навичок читати ноти, розвивати слухові і вокальні дані учнів. Значна увага приділяється українській музиці: народні пісні, обробки її композиторами, творам композиторів для дітей, різним музичним жанрам. У початковій школі діти знайомляться з творчістю таких композиторів як В. Моцарт, Л. Бетховен, Ф. Шопен, М. Глінка, П. Чайковський, Д. Кабалевський, М. Леонтович, М. Лисенко, М. Степовий та інші.

У молодшому шкільному віці багато дітей досить точно можуть відтворити мелодію, правильно визначити її характер, дати естетичну оцінку музичному твору, здатні емоційно переживати прослуханий твір, розуміти його «мову», але для цього завдання вчителя полягає в тому, щоб навчати дітей бачити прекрасне в музиці.

Як зазначає М. Таборідзе, увесь навчальний процес повинен бути спрямований на те, щоб на заняттях діти могли не тільки пізнавати виразні сторони музичного твору, а й орієнтуватися у його структурі, для того щоб виробити конкретні навички для осмисленого сприйняття музичних творів [10, с. 37].

Важливе місце в розвитку молодшого школяра займає образотворче мистецтво. «Твори образотворчого мистецтва, - писав В. Сухомлинський, - утверджують в юній душі почуття величі й краси людини, підносять особистість в її власних очах» [9, с. 557].

Основним завданням занять образотворчим мистецтвом з дітьми молодшого шкільного віку є збагачення і уточнення дитячих уявлень про предмети і явища природи, про оточуючу дійсність, про життя людей, про рідну країну. Знайомлячи дітей з образотворчим мистецтвом, необхідно заохочувати їх до занять малюванням та іншими видами даного мистецтва. Тільки на цій основі ми можемо розвивати поступово усвідомленні естетичні почуття, художній смак, які необхідні дитині для творчості. Образотворче мистецтво сприяє розвитку особистісних якостей, таких як відчуття краси та гармонії, здатності емоційно відгукуватись на різноманітні вияви естетичного у навколишньому світі, вміння бачити прекрасне у спостережуваних явищах та усвідомлювати його, потреба в спогляданні та милуванні.

На уроках образотворчого мистецтва ми знайомимо дітей і з декоративно-прикладним мистецтвом, яке «є національним за своєю природою, воно народжується із звичаїв, навичок, вірувань народу та безпосередньо наближається до його виробничої діяльності, його побуту» [3, с. 138–139].

Позитивною особливістю цього мистецтва є залучення дітей до прекрасного через різноманітні форми, які органічно вплітаються в повсякденне життя, побут, одяг, житло родини – розмальовані декоративні тарілки, різьблені з дерева речі, художні вироби з глини (глички, миски, макітри, малі форми скульптури, кахлі), прикраси одягу, різні види тканини. Цінність будь-якого мистецтва, зокрема і народного, визначається багатством засобів, за допомогою яких втілюються певні ідеї. У цілому саме у співвідношенні мистецтва з життям виявляється його естетична цінність як могутнього засобу освоєння і перебудови світу. Тому звернення до національного є на сьогодні одним із головних засобів нашого самозбереження.

Використання декоративно-прикладного мистецтва в навчальному процесі вносить суттєвий вклад у формування морально-естетичного світогляду молодших школярів. Декоративно-прикладне мистецтво становить собою величезний досвід розвитку народу та його культури, формує глибоку повагу до джерел, розвиває патріотичні почуття і переконання як результат розуміння своєї належності до нації.

Театр – це особлива форма, вид мистецтва, де розкриваються суперечності часу та внутрішнього світу людини, стверджуються ідеї за допомогою драматичної дії – вистави [3, с. 152].

Діти молодшого шкільного віку можуть відвідувати ляльковий та драматичний театр.

Практика показує, що саме в молодшому шкільному віці слід використовувати природний потяг дитини до мистецтва, можна пробудити в неї інтерес до сценічного мистецтва. Спочатку театр приваблює дітей яскравим видовищем, а згодом з'являється усвідомлений інтерес до театрального мистецтва і театр вносить в життя дитини радісні і хвилюючі моменти. Театр дає можливість дитині пережити високі почуття, стати безпосереднім учасником боротьби за Добро, Красоту, Справедливість.

Першочерговий етап залучення дітей до театру пов'язаний переважно з виставами-казками. У дітей молодшого шкільного віку виховується інтерес до цього жанру, вказується на роль казки в моральному та естетичному вихованні молоді.

Виставу слід сприймати цілісно. Цілісність сприйняття виступає необхідним етапом естетичного розвитку особистості дитини. Саме цілісність сприйняття дає дитині можливість досягати незвичайної сили співчуття, співучасті і таким чином зрозуміти головне – людський характер, накопичувати досвід почуттів. Естетичний вплив справжнього театрального мистецтва, що викликає почуття емпатії – співпереживання у глядача, приводить його до катарсису – духовного очищення, а саме в цьому і полягає надзавдання мистецтва взагалі.

Залучаючи дітей молодшого шкільного віку до театрального мистецтва, ми сприяємо розширенню рівня знань з історії театру, рівня знань про засоби сценічної виразності акторів (сценічна мова, рух пластика, міміка), вміння оцінювати рівень довершеності художнього образу, який створюється на театральній сцені, усвідомленні міри гармонійності складових вистави (художнє оформлення, музичний супровід, освітлення, костюми), розуміння змісту ролі, яку виконують актори.

Режисер Луїсвільського (США) дитячого театру, драматург, автор книги «Дитячий театр: філософія і метод» М. Гольдберг обґрунтовує загальнометодологічні підходи щодо виховної ролі театральної діяльності та впровадження у навчальну практику загальноосвітніх шкіл програм з театральної справи та практики, що сприяє естетичній освіті та вихованню підростаючого покоління [12, с. 4].

На думку О. Біда, Л. Прокопенко, «могутнім засобом естетичного виховання є краса довкілля. З метою поглиблення естетичного сприймання природи впроваджується детальне вивчення особливостей кожної пори року. Через безпосереднє усвідомлення колоритної гами певного сезону з'ясовується неповторність і циклічність природних явищ, одночасно встановлюється функціональний зв'язок між ними. Тому для вивчення сезонних змін у природі програмою з природознавства передбачено ряд уроків-екскурсій у світ навколишнього середовища в різні пори року, щоб учні могли безпосередньо сприймати й розуміти красу сезонних змін лісів, луків, полів» [2, с. 5].

Природа – це і своєрідна музика: шелест листя, спів пташок, дзюрчання води, шум моря. Поєднання краси з ароматом лісу, саду, поля викликає у школярів цілий комплекс переживань, які при постійному спілкуванні з природою стають дорогими і близькими дітям і лягають в основу патріотичного почуття. К. Ушинський вважав, що день, проведений дитиною посеред гаю і поля, вартий багатьох тижнів, проведених за шкільною партою.

Як зазначає Н. Серєда, кожний із нас живе в неосяжному, розмаїтому, чарівному світі. Але не кожний здатний бачити його красу, усвідомлювати себе його часткою. Виховати таку здатність можна тільки у безпосередньому спілкуванні з природою [10, с. 14].

Головне завдання в естетичного виховання за допомогою природи – це пробудження у дітей емоційного відношення до неї. Емоційне відношення до природи допомагає зробити людину вищою, багатшою, уважнішою. Природа – це один з факторів, що впливає на розвиток і формування естетичних почуттів, невичерпне джерело естетичних вражень і емоційного впливу на людину. Естетичні почуття – це чуття краси в явищах природи, в праці, в гармонії барв, звуків, рухів і форм. Гармонійна злагодженість в об'єктах цілого та частин, ритм, консонанс, симетрія викликають почуття приємного, насолоду, яка глибоко переживається та вшляхетнює душу.

Любов до рідної природи виховується з раннього віку. У цей період потрібно прищеплювати дітям любов до краси, гармонії, єдності. Саме природа є носієм і джерелом естетичних цінностей: кольору, ритму, гармонії, пропорції [1, с. 8].

Виховання естетичного відношення до природи повинно розв'язувати завдання щодо формування у дітей естетичного сприйняття, оцінок і суджень, смаку та ідеалу, що припускає розвиток схильності до краси і виразності об'єктивних природних явищ, а також розуміння цінності, унікальності кожного із них.

Естетичне сприйняття забезпечується безпосереднім «живим» спілкуванням дітей з природою. Спостереження краси природних явищ – невичерпне джерело естетичних вражень. Важливо показати дітям естетичні якості природних явищ, навчити їх відчувати прекрасне, викликати оціночні судження, пов'язані з переживанням краси спостережуваних явищ.

О. Біда і Л. Прокопенко, вважають, що під час проведення екскурсії класовод має так спрямувати спостереження за предметами довкілля, щоб картини рідної природи викликали у дітей радісні почуття від зустрічі з красою рідного краю; навчити вихованців чути музику лісу, спів трави, тріщання льоду, бачити танок сніжинок, падаючого листя, насіння. Однак потрібно дати дітям змогу не тільки милуватися квітами, а й спрямовувати їхні розповіді на те, якими їм запам'ятались дерева, квіти, пташки, звірі під час екскурсії, прогулянки до лісу тощо. Це виховуватиме в дітей почуття прекрасного, навчатиме дивитись на все, що оточує їх, допитливими

очима, бачити прекрасне у буденному. Важливо підключити до процесу сприйняття всі органи чуття: зір, нюх, слух, дотик. Доцільно ставити перед дітьми завдання, які б спрямовували їхню увагу на естетичні властивості об'єктів природи, зацікавлювали. У відповідний момент необхідно обов'язково звертати увагу на форму листя різних рослин, на строкату ковдру луків, на ліс, що синіє вдалині, на темну перед дощем річку, на грозові хмари [2, с. 5].

Світ рідної природи стане ближчим і зрозумілішим для дітей, коли вони будуть читати описи природи в літературі. Неперевершені зразки опису природи знаходимо у творах Л. Українки, Т. Шевченка, Б. Чалого, М. Познанської, М. Пришвіна, В. Сосюри, В. Сухомлинського, М. Підгір'янки. Ознайомлення з пейзажними картинами великих майстрів (І. Левітан «Золота осінь», «Весна», «Велика вода»; О. Пластов «Перший сніг»; І. Шишкін «Зима», «Осінь»; Т. Яблонська «Весна», «Хліб»; Айвазовський «Захід сонця») сприяє розвитку естетичного смаку, пробуджує бажання і розвиває вміння дітей розповісти про цю красу, побачити аналогічні картини в житті, серед оточуючої природи, зберегти її красу. Кращому осмисленню пізнання природи сприяє слухання музичних творів «Політ джмеля» М. Римського-Корсакова, «Весняні води» С. Рахманінова, «Жайворонок» М. Глінки, «Веснянка» Л. Ревуцького, твори П. Чайковського з циклу «Пори року», а також виготовлення виробів з природних матеріалів.

Отже, мистецтво й природа відіграють важливу роль у всебічному гармонійному розвитку особистості молодшого школяра. Усі види мистецтва сприяють розвитку здібностей розуміти прекрасне у мистецтві та повсякденній дійсності, виробленню системи художніх уявлень, поглядів, переконань. Мистецтво приносить дітям естетичну насолоду, впливає на весь їх духовний світ.

Естетичне виховання школярів у спілкуванні з природою повинно зайняти провідне місце у загальній системі виховання. Під впливом естетичного ставлення до явищ природи в учнів розвивається художнє мислення, формуються естетичні судження, тобто виховуються манери, звички, смаки. Здатність естетичного бачення світу значною мірою залежить від глибини й емоційності викладу знань, які учень здобуває на уроках і під час позакласної роботи.

Школа здійснює естетичне виховання завдяки тому, що самі різні види мистецтва взаємодіють між собою. Ця взаємодія ґрунтується на міжпредметних зв'язках різних шкільних дисциплін, наприклад, літератури, образотворчого мистецтва та музики, природознавства. Здійснюється естетичне виховання за рахунок розкриття краси науки, праці, фізичної культури, естетики взаємин у шкільному колективі.

1. Артеменко Н. М. Природа и эстетическое воспитание учащихся: учебно-методическое пособие / Н. М. Артеменко. – К. : Рад.шк., 1984. – 80 с. 2. Біда О. А. Естетичне виховання молодших школярів за допомогою засобів довідкилля / О. А. Біда, Л. І. Прокопенко // Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки. – 2007. – № 115. – С. 3–7. 3. Естетика : навч. посібн. / [М. П. Колесніков та ін.]; за ред. В.О.Лозового. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 205 с. 4. Естетичне виховання в діяльності дитячої бібліотеки / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.kherson.ua/lib/esteducation.htm> 5. Збірник нормативних документів з освіти та виховання / Упоряд. З. М. Онишків; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2006. – 172 с. 6. Киященко Н. И. Искусство и духовный мир человека / Н. И. Киященко, Н. Л. Лейзеров. – М. : Знание, 1983. – 63 с. 7. Лихачев Б. Т. Теория эстетического воспитания школьников: учеб. пособие по спецкурсу для студентов пед. ин-тов. / Б. Т. Лихачев. – М. : Просвещение, 1985. – 175 с. 8. Основы эстетического воспитания : пособие для учителя / [Ю. Б. Алиев и др.]; Под ред. Н. А. Кушаева. – М. : Просвещение. – 1986. – 240 с. 9. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Вибрані твори в 5 томах. Т. 3. / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 557. 10. Серета Н. В. Невичерпне джерело почуттів. В гармонії з природою – Хмельницький, 1999. – Уклад. Юва В. Ю., Красномоветь Л. В., Степанець Г. І., Редзинець З. В. – С. 58. (Збірник еколого-натуралістичних заходів, шкільних свят). 11. Эстетическое воспитание школьников: вопросы теории и методики / Под ред. М. Д. Таборидзе. – М. : Педагогика, 1988. – 101 с. 12. Goldber M. Aesthetic Development : A Position Paper // Children’s Theatre Review. – 1985, Vol. 34. – N 1. – P. 3–6.

Рецензент: д.пед.н., професор Красовська О. О.